
ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 069:908"1920"

Н. М. Дмитренко

**Археологічні дослідження провінційних музеїв
Лівобережної України (20-ті роки ХХ ст.)**

У статті висвітлені основні напрямки досліджень та здобутків провінційних музеїв у галузі археології, участь музейників у розкопках та археологічних розвідках, що проводились провідними археологами того часу. Надана характеристика археологічних музейних колекцій.
Ключові слова: провінційний музей, археологічні дослідження, археологічні колекції, історико-археологічні відділи.

В статье освещены основные направления исследований и достижения провинциальных музеев в области археологии. Дана краткая характеристика археологических музейных коллекций.
Ключевые слова: провинциальный музей, археологические исследования, археологические коллекции, историко-археологические отделы.

The article describes the main directions of the analysis and achievement of the provincial museums in the sphere of archaeology. A short characteristic of the archaeological museum collections is given.
Key words: provincial museums, archaeological analysis, archaeological collection.

Науково-дослідна робота являє собою один з головних напрямків діяльності музеїв. Власне, сама поява місцевих музеїв у ХІХ – на початку ХХ ст. була обумовлена потребами подальшого вивчення історії, економіки і культури регіонів. Ініціаторами їх створення були наукові товариства, земства, громадські організації. Саме завдяки їхнім зусиллям виникли Конотопський повітовий земський музей (1900), Глухівське зібрання предметів місцевої старовини (1903), Музей М. Гоголя в Ніжині (1909), Остерський музей наочних посібників (1912). Значну роль у розвитку музейної справи на Північному Лівобережжі відіграла Чернігівська губернська архівна комісія, заснована в 1896 р. У 1903 р. члени комісії А. Верзилов, П. Добровольський, М. Коцюбинський та І. Руденко впорядкували "Програму для збирання відомостей археологічних, історичних та етнографічних по Чернігівській губернії", яка не втратила свого значення і дотепер [1].

Нововиявлені пам'ятки історії та культури поповнювали зібрання місцевих музеїв і запроваджувались до наукового обігу. Цю традицію успадкували і розвинули музейні заклади, що розгорнули свою діяльність у після революційний період. Тим більше, що їх очолили переважно представники старої наукової інтелігенції, які брали активну участь у краєзначому русі. "У вкрай важких матеріальних та моральних умовах, часто без книг і лабораторій, науковці зберегли не тільки інстинктивне прагнення продовжувати свою наукову роботу, але, всупереч бурхливій народній стихії, виявили свій творчий порив", – писав у 1922 р. кримський науковець П. Гальцов [2].

Вже на початку 20-х рр. місцеві музеї Північного Лівобережжя приступили до вивчення археологічних старожитностей регіону. У серпні 1921 р. співробітники Лохвицького музею ім. Сковороди брали участь у археологічному дослідженні поховання X ст. в х. Городище. Експедиція відбувалась під керівництвом М. Ренського та Д. Щербаківського. За результатами розкопок М. Ренський підготував доповідь "Древние обитатели Лохвицкого уезда по археологическим данным" [3]. Згідно звіту музею за 1923 р., усі знахідки ("повне слов'янське жіноче поховання, неповне жіноче та дитяче поховання, посуд скитського періоду, кістки мамута") були передані для вивчення та подальшого експонування. Наступного року експедиція М. Ренського здійснила дослідження слов'янських могильників у районі Млини – Будаква. Було розкопано 11 поховань у 3 могильниках [4]. У 1928–1930 рр. співробітники музею впорядкували археологічну мапу району.

У 1923 р. професор М. Макаренко запросив до співробітництва в галузі археології Роменський музей: "Решта великих культур, що змінювали одна одну знаходяться у великій кількості на території Роменського повіту. Досить сказати того, що не тільки в російській вченій літературі, а навіть в закордонній наша Роменська скитська культура має своє окреме місце під назвою "культура аксютинського типу", або слов'янська культура "городищ Роменського типу". Я маю честь пропонувати музею свої спеціальні знання і деякий невеликий час. Коли музей знайде це потрібним, то дасть дослідом роменських пам'ятників зазначеного злету. Якби музей мав на це змогу і бажання асигнувати на такі досліді, наслідком яких міг би поповнити музей, пропонував би свій труд по керівництву дослідом, звичайно, безплатно [5]. З Роменським музеєм вченого пов'язували особливі стосунки – музей створювався за його безпосередньої участі, він неодноразово був присутній на засіданнях Товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, яке було засновано при музеї. У травні 1924 р. колегія Роменського музею вирішила прийняти пропозицію М. Макаренка і

порушити клопотання перед повітовим відділом народної освіти щодо виділення коштів для проведення археологічних досліджень [6]. Того ж таки року директор Роменського музею М. Семенчик узяв участь у археологічній експедиції під керівництвом М. Макаренка, яка досліджувала городище Монастирище. Документи Роменського музею свідчать про співпрацю з М. Макаренком під час археологічних розкопок у с. Ведмежому [7]. На пропозицію М. Макаренка ВУАК у 1928 р. доручив М. Семенчику дослідити у с. Ведмежому одну з двох уцілілих могил, оскільки у цій місцині розпочалось будівництво школи [8]. Ці та інші дослідження дозволили М. Макаренку зробити припущення про виявлену культуру нового типу, носіями якої були сіверяни – вона отримала назву "роменської". Роменський музей проводив і самостійні археологічні дослідження. Так, у 1928 р. передбачалось здійснити обстеження та зйомка плану городища в м. Недригайлів, могильників біля сіл Линове та Ведмеже, археологічних пам'яток по р. Сулі до Лохвиці та по р. Псел від Гадяча до Плішивець [9]. Наприкінці року до Кабінету антропології ім. Хв. Вовка було передано статтю М. Семенчика "Неолітичні знахідки на Роменщині" [10]. У травні 1928 р. Роменський музей звернувся до Укрголовнауки за "Відкритим листом" для проведення дослідження геологічної будови та ґрунтів Посулля, збирання етнографічного матеріалу, обстеження церков. Маршрут експедиції був визначений у такий спосіб: Ромни – Попівка – Сурмачівка – Глинськ – Нова Гребля – Білогорівка – Свиридівка – Яшники – Лохвиця – Піски [11]. Під час роботи у складі архітектурно-мистецької експедиції під керівництвом С.Таранушенка, маршрут якої пролягав по селах Хорунжівка, Житнє, Артюхівка, Ярмолинці, Хмелі, М. Семенчик здійснив топографічну зйомку археологічних пам'яток – могильників та городищ (усього 17 об'єктів). Результати досліджень були викладені у статтях "Обслідування верхнього Посулля", "Неолітичні знахідки на Роменщині", "Кілька предісторичних знахідок Роменщини" та "Випадкові знахідки на Роменщині" опублікованих на початку 30-х рр. [12].

Зробили свій внесок місцеві музеї і у вивчення трипільської культури. Зокрема, в 1924 р. завідувач Остерського музею А. Розанов увійшов до складу експедиції, яку очолили викладачі Київського археологічного інституту Л. Дінцес та М. Багаєвський. Були проведені пробні розкопки пам'яток трипільської культури в с. Євминка Остерського повіту [13]. Керівництво Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка звернулося до Остерського музею з проханням передати йому зразки фрагментів керамічного посуду з археологічних об'єктів трипільської культури, що знаходились на території повіту

[14]. У 1925–1926 рр. співробітники музею брали участь у розкопках в с. Євминка у складі експедиції М.Макаренка [15]. У серпні 1923 р. А. Розанов дослідив фундаменти церкви Архангела Михайла (Юр'євої Божниці) XI–XII ст. у Старгородці (передмісті Остра). Відбулася також поїздка до с. Євминки для дослідження кам'яних жорен, що були знайдені в руслі Десни [16]. А. Розанов упорядкував археологічну карту Остерського повіту по матеріалах музейних досліджень, провів археологічну розвідку у с. Вовча Гора [17]. У 1928 р. музей співпрацював з експедицією М. Макаренка, яка досліджувала Юр'єву Божницю, що була предметом зацікавлень вченого ще з дореволюційних часів. Описи, малюнки та фотографії зберігають наукове значення до сьогодні [18]. Наступник А. Розанова на посаді директора Остерського музею Г. Черноголовко поповнив археологічну колекцію музею пам'ятками неолітичної доби, виявленими під час роботи на Козаровицькій луговій дослідній меліоративній станції [19].

Самостійні археологічні експедиції здійснював завідувач Сосницького музею Ю. Виноградський. У 1921 р. він провів розвідувальні роботи на урочищі Городище біля с. Шабалинів. Здобуті матеріали дозволили йому зробити припущення, що "тут був город Сіверян ще перед татарським погромом і що він певно існував в часи поганські" [20]. Того ж таки року було проведено дослідження слов'янського городища біля с. Ляшківці. Знайдені під час розкопок сокиру та ніж було передано до музею [21]. У 1924р. Ю. Виноградський здійснив археологічні розвідки в селах Мале і Велике Устя та Слободка, результатом яких стала стаття "Два селища" [22]. Наприкінці 20-х рр. Ю. Виноградський оглянув городище біля озера Буромка у с. Слободка. Знайдені керамічні та остеологічні матеріали дозволили погодитись з висновками попередніх дослідників про його приналежність племені сіверян X ст. [23]. Загалом були обстежені 25 населених пунктів у Сосницькому, Менському, Коропському, Корюківському та Батуринському районах [24], а виявлені атрефакти поповнили експозицію Сосницького музею.

Звіт Сумського художньо-історичного музею за 1925–1926 рр. свідчить про ґрунтовні наукові дослідження співробітників: було складено археологічну мапу Сумської округи, виявлено старовинні городища [25]. Звіт музею за 1926–1927 рр. інформує про перші палеозоологічні розкопки, проведені в с. Прикіл, де місцеві мешканці знайшли кістки мамонта, дослідження центру гончарного виробництва в с. Краснопілля, де були знайдені рештки печі для випалювання керамічних виробів та кахлі XVII ст. Результати наукового дослідження артефактів були викладені в статті завідувача музею Н. Онацького

"Старовинні кахлі Сумщини" [26]. Влітку 1929 р. за участю працівників Сумського художньо-історичного музею археологічна експедиція під керівництвом М. Макаренка розпочала дослідження археологічного комплексу в урочищі Крейдище поблизу Сум. Протягом 20 серпня – 6 вересня було розкопано 20 поховань, знято плани 1480 курганів, зроблену вирізку жіночого поховання, яка сьогодні експонується в Сумському краєзнавчому музеї [27].

Проводячи археологічні дослідження у Прилуках, співробітники місцевого музею намагались залучити до справи фахівців. На початку 20-х рр. запрошення взяти участь у розкопках підземних ходів на території колишньої фортеці отримав професор Ніжинського інституту народної освіти В. Ляскоронський [28]. Виявлені у процесі розкопок пам'ятки демонструвались на щорічних виставках і передавались до окружного музею [29]. Під час реорганізації музею у 1927 р. до губнаросвіти листом звернувся професор М. Макаренко: "Археологічні дослідження, що розпочинаються мною на Прилуччині мають на увазі головним чином дослідження первісних культур, що залишились на території Прилуччини і далі Округовий Музей в який поступають речі з цих дослідів. Тому гадаю, що Вашому округовому музеєві, який явиться спадкоємцем дослідів, потрібно було б мати на дослідях свого представника, який би знайомився з методами дослідів з одного боку, а з другого мав би уявлення про стан і значення знайдених речей. Майте на увазі, що від Укрнауки має відкритого листа на дослідження та розшуки лаборант Вашого музею М. Кучміна. Гадав би корисним і для дослідів і для музею командувати її на розкопки" [30].

Кінець 20-х рр. позначився активним співробітництвом Прилуцького окружного музею з Всеукраїнським археологічним комітетом, зокрема з професором М. Макаренком. У результаті спільної праці була складена карта скіфських курганів на Прилуччині, проведені дослідження споруд Густинського та Ладанського монастирів. У 1926–1928 рр. за дорученням Всеукраїнського археологічного комітету було здійснено кілька експедицій, що охопили значну територію округи (Вільшана, Іваниця, Калюжинці, Сокиринці, Тростянець, Охоньки, Срібне, Гурбинці, Дігтярі, Іванківці, Переволочна). Були виявлені та обстежені городища в с. Вільшана та поблизу нього, що належали до східнослов'янських поселень VI–VIII ст. Результати експедиції М. Макаренко виклав у статті "Археологічні дослідження та розшуки на Прилуччині" [31]. У звіті завідувача музею В. Маслова наведені описи та фотографії понад 100 археологічних об'єктів [32]. У 1929 р. Прилуцький окружний музей організував розкопки біля с. Коломійцево, де було виявлено пам'ятки неолітичної доби Журавської палеолітичної стоянки. В ній узяв участь професор М. Рудинський [33].

На середину 20-х рр. припадає початок науково-дослідної роботи Глухівського окружного музею, який на тоді очолював В. Мальченко. За півтора роки його керівництва (квітень 1925 – жовтень 1926 рр.) було проведено комплексне обстеження городищ та курганів навколо міста, здійснені розкопки в історичній частині, де колись знаходились будівля Малоросійської колегії, гетьманський палац, Успенський жіночий монастир [34]. Масштабні археологічні дослідження на території Глухівської округи відбулися у 1927–1933 рр., коли посаду завідувача музею обіймав Я. Морачевський. У 1928 р. була організована археологічна розвідка вздовж берегів річок Есмани, Ворголу та Сейму до Путивля за участю співробітників Конотопського музею. Головним завданням експедиції було обстеження стоянок кам'яного віку [35]. У серпні 1929 р. Я. Морачевський разом зі студентом Глухівського педтехнікуму С. Литвином провів польові дослідження поверхневого археологічного матеріалу по берегах річок Клевені, Свізі, Локні, Івоту з метою вивчення давньоруських городищ. Під час експедиції Я. М. Морачевський вів щоденник, зняв плани досліджених об'єктів [36]. Наступного року були обстежені дюни в Семенівському районі. У 1931 р. було відряджено експедицію до Глухівського, Шосткинського, Хільчанського та Понорницького районів [37]. Тривали дослідження у с. Мізин. "Відкриття цього селища з часів палеоліту, єдиного з боку своєї наукової вартості не тільки в європейському, але й світовому масштабі, звернуло на себе увагу широких наукових кіл" [38]. На засіданні порайонних комісій Історичної секції УАН М. Грушевський зробив доповідь "Техніка й умілість палеолітичної доби в знахідках Мізинського селища на Чернігівщині" 1932 р. Я. Морачевський брав участь у дослідженнях Мізинської палеолітичної експедиції [39].

Джерела дають підстави стверджувати, що науково-дослідна робота у музеї Ніжинського інституту народної освіти на початку 20-х рр. велась досить пасивно. У звіті Чернігівського губполітосу за 1922–1923 рр. зазначалося: "Крайня скудість сведений являється результатом отсутствия сколько-нибудь подходящих для музейной работы лиц и отказом от работы тех немногих, кто бы мог работать в музее, но не желает, не получая никакого вознаграждения, которое длится месяцами и годами" [40]. Натомість активні пошукові роботи були розгорнуті співробітниками Музею історії мистецтв та етнографії, створеного В. Лесючевським. Свої перші кроки у велику науку майбутній завідувач Ніжинського окружного музею І. Спаський зробив саме під орудою В. Лесючевського у 1921 р., досліджуючи городище у с. Плоскому поблизу Ніжина [41]. Наприкінці 20-х рр. І. Спаський здобув досвід практичної археологічної роботи, беручи участь у

дослідженні давньоруського курганного могильника у с. Шестовиця під керівництвом П. Смолічева [42].

У середині 20-х рр. були організовані експедиції співробітників Конотопського музею до Кролевецького, Батуринського та Карабутівського районів, обстежено с. Парафіївку [43], під час яких був зібраний значний матеріал на неолітичних стоянках по Сейму та Десні [44].

В лютому 1919 р. директор Путивльського музею був запрошений П. М. Коренєв до повітового відділу народної освіти, щоб взяти участь у розробці плану археологічних досліджень регіону. До кінця 1925 р. були зібрані відомості про городища Ширяївське, Уцковське, Мотіно, Князево, Козіно, "Крута гора". Поставлені на облік кургани на розвилці дороги Глухів-Рильськ, біля дороги на Кролевець та с. Скуносове. У 1932 р. на запрошення керівника мезенської археологічної експедиції П. М. Коренєв взяв участь у розкопках палеолітичної стоянки в Мезені [45]. Після смерті першого директора музею (1934) його наступник Д. В. Шарапов, вболіваючи за долю історичної спадщини, відкрив та обстежив у Путивльському районі 25 городищ та близько 60-ти стоянок. Під час досліджень 1934–1937 рр. згідно актів до музейної збірки надійшло 8771 археологічних знахідок [46].

Дослідження в галузі археології були одним з головних напрямків діяльності провінційних музеїв Лівобережної України. Окружні, районні музеї регіону (за незначним виключенням, наприклад, Ніжинський окружний музей) були включені в процес археологічного вивчення території Лівобережної України. Головна мета досліджень початку 20-х рр. ХХ ст. – первинна реєстрація (фіксація) археологічної пам'ятки та комплектування музейних збірок. Стан дослідженості артефактів, що передавались до музеїв, знаходився у зародковому вигляді через брак відповідних знань у співробітників провінційних музеїв та цілковитої відсутності коштів на проведення таких досліджень. Друга половина 20-х рр. характеризується активною експедиційною діяльністю, музеєфікацією артефактів і появою у структурі провінційних музеїв історико-археологічних та археологічних відділів. Кваліфікаційний рівень провінційних музейників був недостатнім для проведення самостійних археологічних досліджень, тому існувала практика залучення відомих археологів до керівництва розкопками, що їх ініціювали музеї.

Література

1. Программа для собирания сведений археологических, исторических и этнографических по Чернигоской губернии. – Чернигов, 1903. – С. 3.
2. Непомнящий А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения / А. Непомнящий. – Симферополь, 2005. – С.120.

3. Державний архів Сумської області, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 30.
4. ДАСО, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 8.
5. ДАСО, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 158.
6. ДАСО, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 158.
7. Німенко Н. Велет українознавства. До 125-річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макарєнка / Н. Німенко // Сумська старовина. – 2000. – № X. – С. 20.
8. ДАСО, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 24.
9. ДАСО, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 24.
10. ДАСО, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 24.
11. ДАСО, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 27; ДАСО, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 25; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми. – СДУ, 2003. – С. 397–398
12. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-593, оп.1, спр. 2017.
13. НАНХМ України, оп.1, спр. 33.
14. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 8, спр. 443.
15. ДАЧО, ф. Р-598, оп. 1, спр. 666.
16. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443.
17. Німенко Н. Вказана праця. – с.15.
18. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443.
19. Виноградський Ю. Сосниця та її околиці / Ю. Виноградський // Чернігів та Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 161.
20. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 723.
21. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 2017.
22. Виноградський Ю. Вказана праця. – С. 153–154.
23. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443.
24. ДАСО, ф. Р-33, оп. 1, спр. 27.
25. ДАСО, ф. Р-33, оп. 1, спр. 27.
26. Німенко Н. Вказана праця. – С. 21–22.
27. ДАЧО, ф. Р-7687, оп. 1, спр. 3.
28. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1511.
29. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1567.
30. Клочко О. До витоків роду / О. Клочко // Скарбниця. – 1996. – № 10. – С. 2.
31. Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 243, № 1233.
32. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1625
33. Маник В. Глухівський краєзнавчий музей – історія та сучасність // Культура. Історія. Традиції. – К., 2005. – № 7. – С. 9.
34. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443.
35. Морачевський Я. М. Щоденник археологічної експедиції / Я. М. Морачевський // Сумська старовина. – 1998. – № III–IV. – С. 42–48.
36. Гольдербигер Н. П. Из истории Глуховского краеведческого музея (1902–1941) / Н. П. Гольдербигер // Матеріали наукової конференції "Північне Лівобережжя та його культура XVIII–XX ст." – Суми, 1991. – С. 84

37. Пролетарська правда. – Київ, 1926. – 7 грудня.
38. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1381.
39. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1381.
40. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, т. 2, спр. 7306.
41. ДАЧО, ф. Р-6121, оп. 2, спр. 3352.
42. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1752, спр. 2010.
43. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443.
44. Терентьев В. М. Внесок П. М. Коренева у становлення фондової колекції Путивльського краєзнавчого музею / В. М. Терентьев // Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип. 5. – Суми : Університетська книга, 2009. – С. 176, 181, 184.
45. Лепьошкін О. Д. Директор Путивльського краєзнавчого музею Дмитро Васильович Шарапов / О. Д. Лепьошкін // Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип. 5. – Суми : Університетська книга, 2009. – С.186.